

Aspecte din activitatea Arhivelor Statului în legătură cu problema averilor mănăstirilor închinată

Datorită atitudinii călugărilor greci sprijiniți de Poartă, negocierile pentru lichidarea problemei averilor mănăstirești, secularizate la 13/25 decembrie 1863, s-au prelungit pe plan diplomatic încă câțiva ani. În scopul stabilirii despăgubirilor ce urmau să se acorde călugărilor greci, din inițiativa marilor puteri ostile secularizării, s-a organizat o conferință a ambasadorilor Puterilor garante, la Constantinopol. La 16/28 mai 1864, conferința a hotărât instituirea unei comisii care, întemeiată pe titlurile de proprietate ale mănăstirilor închinată, trebuia să stabilească lista, pe categorii, a bunurilor respective, venitul lor și sarcinile care le grevau¹.

Statul român, pentru a-și susține drepturile asupra averilor mănăstirești în fața organismului internațional creat, a adunat printr-o largă acțiune în care au fost antrenate și Arhivele Statului actele privind aceste bunuri, în vederea tipăririi lor în traducere franceză.

Adunarea documentelor a fost facilitată de faptul că după înființarea Direcției Generale a Arhivelor Statului, conducătorii acestei instituții au luat o serie de măsuri pe linia completării depozitelor proprii cu documente și arhive referitoare la istoria patriei noastre și pentru conservarea lor. În acest sens trebuie amintite, de pildă, eforturile depuse de Cezar Bolliac, directorul general al Arhivelor Statului (1864—1866), pe linia preluării de arhive de la diferite instituții și în special de la mănăstirile secularizate².

Acțiunea de selecționare a documentelor necesare susținerii drepturilor românilor asupra averilor mănăstirești a început în primăvara anului 1865. La 16 aprilie 1865, Ministerul Treburilor Străine solicita conducerii Arhivelor Statului să înmîneze prin Ion Estiotu, un număr de 24 documente din perioada 1638—1823, necesare reprezentantului României la Constantinopol, Constantin Negri, pentru a le pune la dispoziția Comisiei speciale de aici „spre a servi la constatarea drepturilor noastre în chestia mănăstirilor zise închinată și la definitivarea ei soluțiune”³. Cezar Bolliac a împărtășit punctul de vedere al Ministerului Treburilor Străine și a decis prin rezoluția pusă pe adresa primită astfel: „Se va lua înțelegere cu domnul ministru spre a se transmite aceste documente cu un impegat special al arhivelor, conform regulilor în vigoare”⁴. La 20 aprilie 1865, cele 28 acte originale selecționate din depozitele Arhivelor Statului București și Iași, au fost sigilate într-un plic și închise într-o ladă specială, dându-se în primire lui Grigore Manu, secretarul șef al Direcției Generale a Arhivelor Statului spre a le duce la Constantinopol și a le preda lui Constantin Negri. La 24 aprilie 1865, ca urmare a cererii lui Constantin Negri au fost trimise prin Petre Voinescu salariat al Arhivelor Statului încă patru documente originale. Dintr-o scrisoare a lui Grigore Manu adresată lui Cezar Bolliac rezultă că, la 6 mai 1865, documentele duse de el și de Petru Voinescu au fost predate lui Constantin Negri care le-a pus la dispoziția Comisiei speciale⁵.

De asemenea, la 2 și 5 iulie 1865, Arhivele Statului au înaintat Ministerului Treburilor Străine pentru a fi trimise la Constantinopol cinci volume din *Uricarul*, un volum din *Foiletoanele zimbrului* și cinci dosare cu documente provenite din cancelaria lui Kiseleff⁶.

Un mare volum de muncă au depus slujitorii de atunci ai Arhivelor Statului pentru stabilirea veniturilor mănăstirilor închinată în perioada care a urmat anului 1828, în vederea prezentării situației în fața Comisiei de la Constantinopol. Între documentele utilizate pentru a cunoaște această situație se află și o instrucțiune a domnitorului Știrbei, din 15/27 decembrie 1853, dată agentului fării la Constantinopol, din care rezultă că mănăstirile închinată de dincolo de Milcov, nu fost arendate la 1828 cu 30 000 galbeni, la 1837 cu 100 000 galbeni, iar la 1851 cu 210 000 galbeni⁷.

¹ Constantin C. Giurescu, *Viața și Opera lui Cuza Vodă*, Edit. științifică. București, 1966, p. 206.

² Arh. St. București, fond D.G.A.S., dosar 292/1864, f. 2—3, 7—9, 156.

³ Ibidem, dosar 320/1865, f. 14.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, f. 42.

⁶ Ibidem, f. 63.

⁷ Ibidem, f. 95.

În perioada aprilie-iulie 1865, reprezentantul Arhivelor Statului, Grigore Manu, a stat la Constantinopol, lucrînd împreună cu Constantin Negri la descifrarea și traducerea documentelor scrise în greacă, rusă, slavă și română, în vederea prezentării lor în fața comisiei. Cum lucrările comisiei s-au întrerupt pentru șase săptămîni, Grigore Manu, la 31 iulie 1865, s-a reîntors la București „pentru lucrările cancelariei, cit și pentru alte cercetări de făcut” în privința misiunii care i-a fost încredințată⁸. Cu această ocazie, o parte din documentele selecționate din Arhivele Statului au fost readuse la București, iar celelalte au fost lăsate la Agenția țării din Constantinopol (12 documente și 14 condicii); au fost readuse în țară, de asemenea, documentele necesare lucrărilor interne referitoare la mănăstirile închinete. Dintr-un proces-verbal semnat de ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice și de Grigore Manu rezultă că aceste documente „au fost aduse înapoi în arhive unde au a se așeza în locurile respective”⁹.

Important pentru atitudinea civică și patriotică a directorului general de atunci este faptul că printre actele puse la dispoziția comisiei s-a aflat și un document original de o deosebită valoare din colecția particulară a lui Cezar Bolliac. Este vorba de hrisovul lui Alexandru Voievod, din 26 martie 1626, referitor la mănăstirea Mihai Vodă, o copie a documentului a fost depusă și păstrată la Arhivele Statului din București¹⁰. De asemenea, la 2/14 iunie 1865, s-au trimis Ministerului Treburilor Străine, din colecția particulară a lui Cezar Bolliac, șase volume de publicații de specialitate.

În momentul reluării lucrărilor comisiei (noiembrie 1865), Grigore Manu a plecat din nou la Constantinopol, cu care ocazie a dus alte documente importante. În capitala otomană a stat pînă la 5/11 aprilie 1866 cînd și-a terminat misiunea. În această perioadă a depus un mare volum de muncă concretizată nu numai în descifrarea, transcrierea și traducerea documentelor, dar și în întocmirea unor lucrări privind diferite aspecte și evenimente din istoria României, precum și relațiile dintre Țările Române și mănăstirile închinete. Astfel, a făcut pe deplin datoria de patriot și specialist. Din raportul său rezultă că toate documentele trimise la Constantinopol au fost înapoiate Arhivelor Statului din București și Iași, în prezența lui C. A. Rosetti director general în Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice.

Conducerea Direcției Generale a Arhivelor Statului, manifestînd o deosebită grijă pentru conservarea materialelor documentare, a trecut la 8/20 august 1867, la o nouă verificare a modului cum s-au înapoiat și se păstrează documentele care au servit cauzei românești la Constantinopol. Cu acel prilej s-a ajuns la concluzia „că atît trimiterea la Constantinopol, cit și întoarcerea documentelor transmise s-a efectuat într-un mod regulat...”, s-au adus înapoi în arhive și s-au așezat la locul lor”¹¹.

Cele de mai sus demonstrează după părerea noastră două lucruri deosebit de semnificative: în primul rînd grija Arhivelor Statului pentru păstrarea patrimoniului arhivistic al țării, iar în al doilea rînd rolul important al acestei instituții de cultură în apărarea intereselor statului român.

Considerăm că atît pentru orientarea cercetărilor viitoare cu privire la această problemă, cît și pentru a sublinia și exemplifica valoarea documentelor pe care le păstrează Arhivele Statului în vederea susținerii drepturilor poporului român este util să însoțim prezentarea noastră de listele documentelor puse de D.G.A.S. la dispoziția Comisiei internaționale de la Constantinopol și procesele verbale referitoare la aceste documente așa cum au fost redactate la vremea respectivă.

TRAIAN RUS

1

1865 20 aprilie/2 mai, București. Lista documentelor trimise de către Arhivele Statului lui Constantin Negri, reprezentantul României la Constantinopol.

1638 — Hrisovul lui Matei Basarab pentru liberarea mănăstirilor dedicate;
1640 — Hrisovul lui Matei Basarab pentru a împiedica dedicațiile mănăstirilor țării;

⁸ Ibidem, f. 105.

⁹ Ibidem, f. 107.

¹⁰ Ibidem, f. 141.

¹¹ Ibidem, f. 136.

- 1640, 1641 — Două scrisori patriarhale ale patriarhului Partenie pentru liberarea mănăstirilor dedicate ;
- 1657 — Hrisovul lui Constantin Voievod confirmînd liberarea mănăstirilor fraudulos dedicate ;
- 1704 — Hotărîrea mitropolitului Moldovei și a grecilor și boierilor prin care este regulată contribuția ce mănăstirile sfîntului mormînt au a plăti țării ;
- 1706 — Hrisovul lui Antioh Voievod prin care sînt stabilite însărcinările ce mănăstirile dedicate sînt datoare țării pe fiecare an ;
- 1706 — Raportul înaltului cler și al boierilor din Moldova prin care fixează contribuția anuală ce datorează mănăstirile închinată și neînchinată pentru trebuințele statului ;
- 1775 — Hrisovul lui Alexandru Ipsilante prin care îndatorează pe mănăstiri să contribuie la întreținerea școlilor ;
- 1794 — Ordinul prințului Constantin Moruzi prin care îndatorează toate stabilimentele eclesiastice să proprească pe socoteala lor un oarecare număr de moși pentru ca veniturile dintr-însele să serve la întreținerea săracilor ;
- 1796 — Lista de sume revărsate anual de mănăstiri pentru întreținerea școlilor ;
- 1797 — Ordinele caimacamului către mitropolit și greci pentru a supune mănăstirile închinată la o contribuție în obiecte de hrană cerute de turci ;
- 1798 — Hrisovul prințului George Hangerli pentru casa de milă prin care îndatorează pe egumen să ia parte la întreținerea acestui stabiliment de binefacere ;
- 1798 — Ordinul boierilor către mitropolit și greci pentru a supune mănăstirile închinată să contribuie la cumpărarea de obiecte de hrană pentru armata turcească ;
- 1801 — Ordinul prințului Mihail Șuțu adresat către mitropolit pentru încasarea unei sume de 100.800 lei în sarcina mănăstirilor închinată și neînchinată pentru trebuința armatei turcești ;
- 1803 — Hrisovul lui Constantin Ipsilante pentru a se îndatora toate mănăstirile să contribuie la plata datorii țării ;
- 1808 — Ordinul Divanului țării adresat către mitropolit pentru a opri pe egumenii mănăstirilor închinată să trimită la mănăstirile aflate în Turcia veniturile din embaticuri ;
- 1809 — Lista contribuțiilor mănăstirilor închinată pentru cheltuielile armatei imperiale ;
- 1812 — Ordinul Divanului către mitropolit pentru a supune pe mănăstiri la plata de 200.000 lei pentru trebuința armatei ruse ;
- 1815 — Tabloul împărțirii acelor 100.800 lei luați de la mănăstiri pentru cheltuielile armatei ruse ;
- 1815 — Lista contribuțiilor pentru cumpărarea de boi și cară cerute de armatele ruse ;
- 1815 — Petiția egumenilor greci cu lista sumelor prin care au contribuit mănăstirile închinată la cumpărarea de obiecte de hrană pentru armatele străine ;
- 1817 — Lista contribuțiilor mănăstirilor pentru întreținerea școlilor ;
- 1822 — Raportul veliților boieri adresat prințului Grigore Ghica prin care cer să încaseze veniturile mănăstirilor închinată, pe 2 ani, pentru plata datorii țării ;
- 1823 — Raportul veliților boieri întărit de prințul Grigore Ghica prin care se ia din mina grecilor mănăstirile închinată ;
- 1639 nov. 27 — Hrisovul lui Matei Basarab pentru dezînchinarea mănăstirilor ;
- 1730—1741 — Una condică în file 732 cuprinzătoare de socotelile de la anul 1730—1741 ;
- Trei condici cu nr. arhivei 115, 121 și 125 cuprinzătoare de hrisoave și cărți de privilegii domnești.

Arh. St. București, fond D.G.A.S., dosar 320/1865, f. 20—21.

2

1865 26 aprilie/6 mai, București. Proces-verbal încheiat între P. Voinescu și C. Bolliac privind documentele ce se vor trimite la Constantinopol.

1641 aprilie 9 — Hrisov al patriarhului Constantinopolului, în limba greacă, prin care întărește hrisovul lui Matei Vodă Basarab ca să nu fie închinată și lovită mănăstirile însemnate într-însul ;

1641 aprilie 9 — Idem carte patriarhicească și a Sinodului cuprinzătoare ca mănăs-

tirile zidite de Matei Vodă ce se arată anume să nu se închine la alte locuri străine ci să fie ale țării ;

— Cartea patriarhului Ierusalimului, Paisie, poruncind prin blestem egumenilor mănăstirilor ca să dea dreaptă socoteală de veniturile orinduiților din partea domnului Matei Basarab Voievod ;

— 1626 martie 26 — Hrisovul lui Alexandru Voievod prin care întărește mănăstirii Mihai Vodă, fondată de Mihai Voievod, stăpinirea mai multor sate cu care a dotat-o fondatorul ei ;

— 40 contracte ale proprietarilor Epitropiei Sfintului Mormint din Iași ;

— Un catastif de socotelile mănăstirii Sărindar ;

— O condică în care sint trecute mai multe hrisoave și cărți patriarhale relative la regulile de mănăstiri.

Aceste patru acte, 40 contracte și o condică trecute mai sus s-au pus într-un plic și s-a sigilat cu sigiliul Direcției Arhivelor și s-a încredințat domnului Petre Voinescu spre a le duce la Constantinopol unde le va desigila în prezența domnului Constantin Negri agentul țării căruia i le va încredința spre a se servi cu dînsele și apoi a le remite domnului Petre Voinescu spre a le întoarce în arhive.

Am primit sus-citatele documente.

P. Voinescu

C. Bollic

Arh. St. București, fond D.G.A.S., dosar 320/1865, f. 33.

3

1865, 8—20 mai, București. Lista documentelor ce s-au trimis prin Grigore Manu la Constantinopol.

1798 — Hrisovul lui Hangiarli Voievod pentru cutia de milostenii, sub nr. 141 ;

1821 — Firman împărătesc pentru înapoierea mănăstirilor în posesia egumenilor greci, sub nr. 131 ;

1826 — Firman împărătesc pentru înapoierea mănăstirilor în posesia egumenilor greci, sub nr. 131 ;

— Condică de actele mănăstirilor închinat ;

— Idem de toate cărțile lui Brincoveanu ;

— Condică de copii de acte din Moldova, sub nr. 69 ;

— Trei condici de copii de acte domnești, sub nr. 105, 112, 122 ;

— Condică de anaforele de sub Grigore Ghica Vodă, sub nr. 21 ;

— 7284 — Hrisovul lui Constantin Voievod pentru mănăstirea Sf. Grigore ;

— 7228 — Hrisovul lui Niculae Voievod pentru mănăstirea Costamanitului ;

— 1733, 1737, 1741, 1749 — Patru hrisoave domnești relative la mănăstirea Stavropoleos ;

— 1822 — Petiția boierilor către domn în contra grecilor. (Concept) ;

— 1799 — Un pitac către mitropolitul țării relativ la moșiile mănăstirilor ;

— 7208 — Hrisovul lui Constantin Voievod pentru mănăstirea din Rm. Sărat ;

— 7131 — Acte din închinarea mănăstirii Vallea la mănăstirea Pogonianis ;

— 1787 — Socoteala mănăstirii Aron Vodă din Moldova ;

— 7217 — Copia hrisovului lui Constantin Voievod în privința mănăstirii Sloboziei lui Ianache ;

— 1776 — Hrisovul lui Alexandru Voievod scris în limba greacă ;

— 7214, 7213, 7252, 1826 — Patru hrisoave domnești și o carte a mitropolitului din Moldova relative la mănăstirile închinat ;

— Un pachet de documente relative la datoriile făcute de țară pentru ținerea oștilor turcești, 12 buc. cu inventarul lor sub nr. 74/230 ;

— Un pachet cu documente relative la venitul, cheltuielile, datoriile și obligațiile către stat ale mănăstirilor zise închinat, buc. 31 cu inventarul lor sub nr. 232 ;

— 1828 — Dosarul sub nr. 3 de protojieniile guvernului rusesc ;

— 1830 — Condica de protojieni sub nr. 3028 ;

— 1830 — Condica de mai multe rapoarte sub nr. 3026 ;

— 1831 — Dosarul sub nr. 2454 al Comisiunii mănăstirești ;

— 1831 — Dosarul sub nr. 2456 pentru banii ce urmează să dea țării mănăstirile zise închinat conf. regulamentului ;

— Trei condici de socoteli ale mănăstirilor închinat și neînchinat.

Arh. St. București, fond D.G.A.S., dosar 320/1865, f. 53—54.

4

1865. 5/17 iunie, București. Lista documentelor trimise Ministerului Treburilor Străine pentru a fi expediate la Constantinopol.

- 1829 februarie 7 — Dosar în privința orînduirii Comisiei de cercetare a veniturilor mănăstirești în foi cincizeci și cinci ;
- 1828 mai 5 — Idem, scris rusește, de arătarea veniturilor și cheltuielilor sfințitor locuri, în foi patru ;
- 1829 iunie 6 — Idem pentru ponturile mănăstirilor grecești dintru acest Principat întocmite de Divanul Moldovei, în foi treizeci și șapte ;
- 1830 ianuarie 11 — Idem pentru a se da socotelile mănăstirilor grecești în ființa exarhilor și egumenilor acestor mănăstiri după jalba comisului Anghelache etc., în foi patruzeci și două ;
- 1833 aprilie 29 — Dosar după ofisul domnului președinte pentru alcătuirea unei comisii sub președinția ocîrmuitorului sîntei Mitropolii și a Logofătului creînței, cum și a patru boieri pentru interesurile pricinilor bisericesti ;

Arh. St. București, fond D.G.A.S., dosar 320/1865, f. 76.

5

1865 6/18 noiembrie, București. Proces-verbal de documentele trimise de Arhivele Statului lui Constantin Negri la Constantinopol.

În urma jurnalului Consiliului de Miniștri încheiat astăzi și aprobat de M. S. Domnitorul.

Astăzi 6/18 noiembrie, subsemnatul ministru (al) Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice am constatat față cu domnul director general al Arhivelor Statului actele care se încredințează domnului Grigore N. Manu secretarul acestui serviciu, pentru a le duce în Constantinopol întru sprijinirea chestiunii mănăstirilor închinete, avînd apoi a le aduce îndărăt după ce se va săvîrși misiunea în care este însărcinat.

Actele acestea, originale, afară de copiile care sînt indicate astfel, sînt cele următoare :

- 1775 — Hrisovul lui Alexandru Ipsilante prin care îndatorează pe mănăstiri să contribuie la întreținerea școlilor ;
- 1803 — Hrisovul lui Constantin Ipsilanti pentru a se îndatora toate mănăstirile să contribuie la plata datoriilor țării ;
- 1826 martie 26 — Hrisovul lui Alexandru Vodă prin care întărește mănăstirile Mihai Vodă fundată de Mihai Vodă, stăpînirea mai multor sate cu care a datorat-o fondatorul ei ;
- 1798 — Hrisovul lui Hangherli Vodă pentru cutia de milostenie, sub nr. 141 ;
- Condica de actele mănăstirilor închinete ;
- 7214, 7214, 7213, 7252, 1826 — Patru hrisoave domnești și o carte a mitropolitului din Moldova relative la mănăstirile închinete etc. ;
- 1860 ianuarie 23 — Un dosar în chestiunea mănăstirilor închinete, sub nr. 132 ;
- 1847, mai 22 — Un dosar pentru hotărnicia moșiei Suroaia a mănăstirii Văcărești, sub nr. 25/29 ;
- Un opis al mai multor hrisoave și a altor hîrtii, sub nr. comisiei 103 ;
- Un opis al hîrțiilor propriete la comisioane sub nr. arhivei 102 ;
- Un dosar cu treizeci și cinci buc. documente originale și copii în colecțiunea formată pentru chestiunea mănăstirilor închinete ;
- Patruzeci contracte ale proprietăților epitropiei Sfîntului mormînt din Iași ;
- Un catastif de socotelile mănăstirii Sărindar ;
- Un pachet cu documente relative la venitul, cheltuielile datoriile și obligațiile către stat ale mănăstirilor zise închinete, buc. 31 cu inventarul lor sub nr. 232 ;
- Unul idem cu documente relative la datoriile făcute de țară pentru ținerea oștilor turcești, douăsprezece buc. cu inventarul lor sub nr. 74/230 ;
- Unul idem cu socotelile și alte hîrtii relative la cheltuielile țării în număr de cinci zeci și trei buc., sub nr. 229 și un inventar ;
- 7147, 7162, 7176, 7180, 1741, 1834 — Patru hrisoave domnești și două acte scrise în grecește relative la mănăstirea Bradu etc. ;
- 1776 — Hrisovul lui Alexandru Voievod scris în limba greacă ;

- 1784 — Hrisovul lui Mihai Suțu Voievod ;
- 7217 — Copia hrisovului lui Constantin Basarab Voievod în privința mănăstirii Slobozia lui Ianache ;
- 1787 — Socoteala mănăstirii Aron Vodă din Moldova ;
- 1799 — Un pitac către mitropolitul țării relativ la moșiile mănăstirilor etc. ;
- 1822 — Petiția boierilor către domn în contra grecilor (concept) ;
- 7234—1726 octombrie 20 — Hrisovul lui Nicolae Alexandru Voievod către Mitropolia țării ca să-și stăpânească moșia Sloiceni, sub nr. 28 ;
- 1702 februarie — Carte patriarhicească scrisă în limba greacă, sub nr. 14 ;
- 7250 ianuarie — Hrisovul lui Mihai Racoviță Voievod prezentînd regulile pentru călugări, biserici etc., sub nr. 69 ;
- 1799 decembrie — Hrisovul lui Alexandru Constantin Moruz Voievod în privința mănăstirilor închinat, scris jumătate românește și jumătate grecește, sub nr. 16 ;
- 1800 februarie — Carte patriarhicească în limba greacă, sub nr. 71 ;
- 1813 martie 4 — Hrisovul lui Ion George Caragea Voievod prin care întărește dispozițiunile cuprinse în hrisovul lui Alex. Moruz Voievod din 1799, decembrie, scrisă jumătate în grecește și jumătate românește, sub nr. 5 ;
- 1831 — Dosarul sub nr. 2451 al Comisiunii mănăstirești ;
- 1831 — Dosarul sub nr. 2456 pentru banii ce urmează să dea țara mănăstirilor zise închinat conf. Regulamentului ;
- 1831 — Cap. VIII din Regulamentul organic, jumătate franțuzește și jumătate românește, sub nr. 9.

Pentru care s-a încheiat prezentul proces-verbal în prezența noastră, subscriindu-se de primire și de domnul Grigore N. Manu în a căreia răspundere s-au încredințat actele.

D. Cariagdi

Grigore N. Manu

Cezar Bolliac

Arh. St. București, fond D.G.A.S., dosar 320/1945, f. 115—116.

Din corespondența lui Gheorghe Teodorescu Kirileanu cu Constantin Meissner (II)*

5

(1902) Gh. T. Kirileanu își exprimă, față de Constantin Meissner, admirația pentru opera eminesciană, recunoștința profundă pentru ajutorul pe care Meissner l-a acordat tuturor învățătorilor, informîndu-l printre altele asupra unui articol al său respins de ziarul „Epoca“ în care a prezentat adevărata situație a țărânului român.

Scumpul și mult iubitul meu părinte,

Inriurirea lui Eminescu asupra-mi n-a fost deloc deprimantă, precum sînteti plecat a crede ci, dimpotrivă, dînsul a stîrnit și întărit numai părțile bune ale firii mele : iubirea țărânului, patriotismul, iubirea limbii și a trecutului nostru. Căci acei ce cunosc pe Eminescu numai din poeziile lui sînt în primejdie a-l privi sub o lumină falsă. Pesimismul și indiferența lui filosofică din puține poezii, necredința religioasă din alte poezii nu se văd deloc în proza lui Eminescu. Mai rar luptător ca el în direcțiile de mai sus și luptătorii numai indiferenți nu sînt.

* Presentare, transcriere și note de Ioana Burlacu. Presentarea și prima parte a corespondenței au fost publicate în „Revista Arhivelor“ vol. XLIV, anul LIX (1982), nr. 4, p. 406—412.